

T&E – KOHTA 40

PÄÄKIRJOITUS

Tiede & edistys (T&E) täyttää 40 vuotta tulevana syksynä – on siis oivallinen tilaisuus käydä läpi kuluneiden vuosikymmenten kokemuksia. Me, jotka olemme lehteä tehneet, siihen kirjoittaneet ja aineistoa hankkineet, voimme olla ylpeitä. Lehden julkaisija on Tutkijaliitto – tammikuussa 1976 perustettu eri tieteenaloja yhdistävä avoin tutkijoiden yhteisö. T&E ja Tutkijaliitto kuuluvat yhteen siten kuin aikakauslehti ja sitä julkaiseva yhteisö kuuluvat yhteen. Ei toista ilman toista. Tutkijaliitto kaikkienensa voi olla T&E:n sitkeästä jatkuvuudesta ylpeä.

T&E on suomalaisessa tiedemaailmassa – tai täsmällisemmin: missä tahansa tiedemaailmassa – aikamoinen erikoisuus. Se ei ole vakiintuneen akateemisen tieteenalan (disipliinin) perustalle syntynyt lehti. Se ei myöskään ole uuden, omalle erityiselle (todelliselle tai kuvitellulle) identiteetilleen tilaa raivaavan tutkimusalan lehti. Siksi sillä ei ole koskaan ollut yliopistojen laitoksilla kotipaikkaa, joka olisi turvannut toiminnalliset edellytykset, kuten vakiintuneiden tieteenalojen lehdillä on ollut.

Lehden idea on edistää kriittistä, monitieteistä, yhteiskunnallisesti valvutunutta ja yhteiskunnallisia epäkohtia sekä riistoa ja sortoa vastustavaa tutkimusta. Noin yleisluonteisesti – mutta lehden profiilin määrittäminen sanallisesti on vaikeaa, koska jokainen mahdollinen luonnehdinta on ”olennaisesti kiistanalainen” (*essentially contested*)¹. Käsitteiden kiistanalaisuus tarkoittaa sitä, että niistä ei ole mahdollista luoda sellaista sanallista määritelmää, jonka perustalta ei voisi johtaa vaihtoehtoisia, keskenään ristiriitaisia mutta alkuperäisen luonnehdinnan kanssa yhteensopivia jatkokehityksiä. Käsitteiden olennainen kiistanalaisuus merkitsee myös ja erityisesti sitä, että rajatapauksia, jotka ovat merkityksellisiä useaan suuntaan, ei voi erotella sanallisia määritelmiä hiomalla ja niistä kiistelemällä.

Että olennainen kiistanalaisuus on ominaista tieteen yhteiskuntasuhteita koskeville määrittelille johtuu siitä, että tieteellinen toiminta on itsessään olennaisesti kiistanalaista. Tästä hyvä välitön osoitus on Suomen tiedeinstituutioita riivaava muodollisen mittaamisen hurmos. – Tietenkään Suomi ei ole tässä asiassa yksinäinen saareke. Englanti on ollut tienraivaaja ja Suomea edellä jo hyvän aikaa, ja arviointikierteen tuhoisat seuraukset anglojen tieteelle ovat olleet aktiivisen arvioinnin kohde jo vuosia.

Tieteellisten saavutusten muodollinen arviointi on kiistanalaista siksi, että tutkimuksen merkitystä ei voi muodollisesti arvioida. Tämän väittämän tueksi on esitetty mitä moninaisimpia ja toinen toistaan vakuuttavampia perusteluja, alkaen siitä, miten nykyisten nobelistien on usein ollut vaikea saada alkuperäisiä artikkeleitaan julkaistuksi tiedelehdissä, koska ne ovat rikkoneet vallitsevia käsityksiä. Todelliset tieteelliset murrokset eivät välttämättä tuota impaktipisteitä. Muutkin kuin nobelistit ovat kohdanneet tällaisia vaikeuksia. Yksi parhaista tuntemistani esimerkeistä on

Lynn Margulis (1938–2011), joka sai aikaan olennaisen murroksen solun evoluutiota koskevassa näkemyksessä: aitotumallisten solujen (eli eukaryoottisolujen) energieettiset soluelimet mitokondriot sekä kasvisolujen plastidit, jotka hoitavat kasvien yhteyttämistä, ovat syntyneet niin sanotun endosymbiosin tuloksena. Näkemys on nykyisin vallitseva. Margulisin alkuperäisen artikkelin hylkäsi 15 tieteellistä aikakauslehteä ennen kuin *Journal of Theoretical Biology* julkaisi sen vuonna 1970.²

Kriittistä poliittis-ideologista suuntausta edustavan tutkimustyön arvioiminen on vielä asia erikseen. Mikä oli vasemmistolaisesti suuntautuneiden tutkijoiden asema 30-luvun Saksassa tai McCarthyn ajan Yhdysvalloissa? Läntisessä Saksassa perinteitä jatkoi puolivirallinen virkakieltojärjestelmä (*Berufsverbot*) pitkälle 1980-luvulle asti. Neuvostoliiton johtama itäisen Keski-Euroopan leiri oli oma erityinen tragediansa kriittisen yhteiskuntatutkimuksen alalla. Yhdysvalloissa myöhempien aikojen paineita ilmentävät esimerkiksi T&E:n ystävän Richard Levinsin vaiheet. Levins kieltäytyi 1970-luvulla USA:n tiedeakatemian jäsenyydestä protestina sille, että tiedeakatemia tuki Vietnamin sotaan kytkettyä sotilaallista tutkimusta, esimerkiksi sademetsäkasvillisuuden tuhoavaa ja väestön sairastavuutta aiheuttavaa kasvimyrrykyjen laajaa käyttöä.³

T&E:llä on ollut omat poliittis-tieteelliset vaiheensa. Nykyisen toimintaympäristön synnyttämiä tehtäviä ja ongelmia, saatikka ratkaisuja, ei kuitenkaan voi johtaa kuluneiden 40 vuoden tapahtumista. Sitä paitsi, ollaksemme täsmällisiä: 40 vuoden aikana suomalaisen tieteellisen ja intellektuaalisen työn ehdoissa on ehtinyt tapahtua järjestyttäviä muutoksia. Tieteellisen ymmärryksen ehdot eivät muutu suoraviivaisen ”edistymisen” kaavaa noudattaen. Käännökset, katkokset ja mutkat ovat sääntö eivätkä poikkeus.

Millaisia ovat tilanne ja tehtävät nyt? Otan esiin oman kokemuksen sekä lehden vanhojen vuosikertojen selailun perusteella joukon teemoja, jotka ovat olleet keskustelun ja ajoittain kii-vaankin väittelyn kohteita alusta lähtien.

[1] Kriittisyys. Kritiikki on edistyksen edellytys – edistys tarkoittaa sitä, että jotakin vanhaa jää taakse ja sen tilalle syntyy uutta ja parempaa. Edistykselle ei kuitenkaan ole olemuksellisia kriteerejä, vaan kriteerit määräytyvät kussakin tilanteessa erikseen. Siitä kritiikki ja sen etymologinen yhteys kriisiin, käännekohtaan.

Siis: Kuka kritisoi mitä, ja millä perusteella? Tutkimuksen piirissä kritiikille on helppo antaa joukko luonnehdintoja: kriittinen teoria; popperilainen kritiikki (hypoteesien testaus); kriittinen rationalismi; kriittinen realismi; marxilainen kritiikki. Taustalla tietenkin on Kant ja tämän kolme kritiikkiä; ei ole lainkaan ihmeellistä, että Kant nousee tämän tästä kiinnostuksen keskiöön. Mutta kritiikin kehittämisen tarve ei koskaan lopu.

Tiivistäen: T&E ei määrittele kritiikkiä vaan harjoittaa sitä.⁴

[2] Vaikutus. Kriittisen vaikuttamisen peruslause on Marxin 11. Feuerbach -teesi: ”Filosofit ovat vain eri tavoin *selittäneet* maailmaa, mutta tehtävänä on sen *muuttaminen*.”

Selkeä iskulause, mutta mistä aloitamme, kun haluamme muuttaa maailmaa? Tiedämme, mistä emme aloita: impaktipisteiden laskemisesta. Tämä auttaa alkuun. Lisäksi tiedämme, että vaikutusta on mahdotonta täysin ennakoida monimutkaisia (komplekseja) ilmiöitä arvioidessamme. Muuttaa maailmaa on monimutkainen (kompleksi) tehtävä – etenkin kun käytettävissä ovat kirjoittamisen ja julkaisemisen tarjoamat välineet. Mutta uskaltaudun antamaan kolme ohjenuoraa:

– Ensiksi, on kirjoitettava tekstiä, jonka joku muu imeytyy lukemaan.

– Toiseksi, on kirjoitettava siten, että kirjoittaja itse muuttuu tekstin synnyttäessään ja sitä viimeistellessään. Toisin sanoen, kuten entinen päätoimittaja Arto Noro usein sanoi: Kirjoitamme tässä mielessä itsellemme, oppiaksemme ymmärtämään olennaisia asioita uudella tavalla. Jos tämä onnistuu, joku muukin voi oppia ymmärtämään samoja asioita omalla uudella tavallaan.

– Kolmanneksi, on käsiteltävä tärkeitä asioita. On siis luotava lehden tekijöiksi toisiltaan oppivien tutkijoiden kollektiivi, jonka muodostaa lehden toimitus. Toimituksen sekä artikkelien vertaisarvioitsijoiden apua tarvitaan myös erotettaessa toisistaan kiinnostava, uutta luova pohdinta ja esoteerinen sekoilu.

[3] Teoreettisten keskustelujen esittely. T&E:n olennainen rooli on ollut esitellä kansainvälisen tutkimuksellisen keskustelun uusia tärkeitä virtauksia. Lehti ei ole luonut muoteja; lukijat ovat arvioineet lehden esittelemiä tekstejä ja tutkijoita ja jatkaneet, jos ovat olleet sitä mieltä. Michel Foucault ja monet muut ranskalaiset ovat tästä olleet esimerkkini; monet avustajamme ovat seuranneet ranskalaisia keskusteluja reaaliajassa alkukielellä.⁵

[4] Monitieteisyys, tieteidenvälisyys, poikkitieteellisyys. Kolme sanaa, jotka ilmaisevat samaa asiaa: pyrkimystä irtautua vakiintuneiden tieteenalojen opillisista rajoitteista, koska todellisuudessa ilmenevät ongelmat eivät tieteenalarajoja noudata. Se, mitä näistä sanoista käytämme, ei ole merkityksellistä. Kaikki niistä ilmentävät pyrkimystä irtaantua akateemisesta kurinpidosta.

[5] Ajankohtaisuus. Teemat ovat ajankohtaisia – tai eivät ole. Temaattinen, tutkimuksellinen ajankohtaisuus on kuitenkin moniulotteinen asia. Sitä ei arvioida kellon tai kalenterin ilmaisemalla ajan kululla. Aristoteles on monella tapaa äärimmäisen ajankohtainen. Yksi oman ajankohtaisen harrastukseni kohteista on Hesiodos.

Mutta voimme eritellä ajankohtaisuuteen liittyviä ongelmia. Yksi niistä on: Miten yhdistää toisiinsa kriittinen etäisyys ja päivänkohtainen kommentaari? Minervan pöllö nousee siivilleen vasta iltamäärässä – tämä on vanhastaan tunnettu ikävä totuus. Tarvitsemme kokonaiskuvan, jollaista välittömien tapahtumien välitön seuraaminen ei anna. Omanlaatuisensa erityisen epämiellyttävä esimerkki tästä on ”arabikevään” kohtalo.

Hyviä viitteitä löytyy toki kirjallisuudesta paljon. Oma keskeinen innoituksen lähteeni on Cornelius Castoriadis (1922–1997) – ei kovin hyvin Suomessa tunnettu mutta mitä varteenotettavin poliittisen filosofian moderni klassikko. Hänen kehittelemänsä käsite, johon olen ajoittain tarttunut, on *kriittinen kapasiteetti*. Silloin tällöin yhteiskuntien historiassa on ilmaantunut aikoja, jolloin kansalaiset ovat kyenneet olemaan samanaikaisesti ikään kuin ”ulkopuolella” arvioiden kriittisesti tapahtumien kulkua ja ”sisäpuolella” vaikuttaen tapahtumien kulkuun, joskus jopa olennaisesti. Näin siis Castoriadiksen mukaan; hän käyttää historiallisina esimerkkeinään antiikin Kreikan sekä varhaisen uuden ajan Pohjois-Italian ja Keski-Euroopan kaupunkivaltioita. Kriittisen kapasiteetin syntyä on tukenut keskeisten toimijoiden autonomia sekä kollektiivisesti (suhteessa vallitsevaan valtaan) että yksityisesti (suhteissa toisiinsa).⁶

Ajankohtaisuutta on vuosien saatossa edistetty T&E:n toimitustyössä eriyttämällä toisistaan lehden eri osastoja ja kehittämällä niitä osittain toisistaan riipumatta. Runsaan kahden ensimmäisen vuosikymmenen ajan lehden numeroihin sisältyi pääkirjoitukseksi laadittu johdantoartikkeli, ja muita ajankohtaisasioita ovat olleet ”esittelyjä ja erittelyjä” -palsta kirja-arvosteluineen sekä erityisesti ”tieteellinen elämä”.

[6] Kirjoitustyyli. T&E on antanut tilaa tutkimuksellisille esseille, jotka eivät ole tieteen ”popularisointia”. Kirjoittamiseen on opittava. Kirjoittaminen ei ole sitä, että valmiina olevat ajatukset suolletaan paperille, vaan ajatusten synnyttämistä, vaalimista ja työstämistä. Tämä pätee erityisesti kaavamaiset tyylihallit hylkäävään kirjoittamiseen. Tyyli ja sisältö kulkevat yhdessä. Kuten Nelson Goodman on todennut: ”Obviously, subject is what is said, style is how. A little less obviously, that formula is full of faults.”⁷

Viime syksynä (2014) Tampereen yliopistolla järjestettiin tutkimuksen arviointi, jonka pääosin suorittivat ulkomaiset asiantuntijat. Silloisessa yksikössämme, jonka arviointi-istuntoon osallistuin äskettäin yksikön jättäneenä emerituksena, ulkomaiset vieraat huomasivat, että julkaisutilastossam-

me oli huomattavan paljon ei-referoituja kirjoituksia, ja tuohtuivat huomiostaan. Tietysti selitimme, että ne ovat pääkirjoituksia, kolumneja, kirja-arvostelua ja niin edelleen, suurelta osin julkaistuja tieteellisissä aikakauslehdissä (kuten T&E esimerkiksi), mutta eivät yksittäisinä kirjoituksina refereeprosessin läpäisseitä. Vieraat eivät ymmärtäneet – he sisällyttivät asiasta moitteen lopulliseen arvioonsa. Emme osanneet riittävän voimallisesti puolustaa monipuolista kirjoittamista olennaisena oppimisen menetelmänä; tosin on epäselvää, olisivatko arvioitsijat ymmärtäneet sitäkään.

Suomenkielistä tieteellistä kirjoittamista on puolustettava. Oppia kirjoittamaan on oppia ajattelemaan. Voiko oppia ajattelemaan muuten kuin omalla kielellään? Kirjoittamisen monipuolisuus on korvaamaton voimavarojen lähde.

[7] Tutkimus ja opetus. Yliopistojen strategioissa ja muissa juhlateksteissä on tapana korostaa tutkimuksen ja opetuksen yhteyttä yliopistojen keskeisenä periaatteena, mutta vakiintunut akateeminen ympäristö ei sitä juuri tavoita. Ongelma on analoginen sille, mitä totesin edellä tutkimuksen muodollisesta arvioinnista: Opetusta arvioidaan käyttäen kriteerejä, jotka eivät sovellu tähän tarkoitukseen. Opetuksen arviointi on toisin sanoen olennaisesti kiistanalaista.⁸

T&E ei anna opetusta, mutta julkaisemamme esseistiset kirjoitukset tarjoavat opiskelijoille parempia aineksia ajatteluun kuin erikoistuneiden tieteiden oppinut väntö. Tiedän tämän omasta kokemuksestani.

Tutkijaliiton ja T&E:n alkuvaiheet olivat tiukasti sidoksissa marxilaisuuteen. Perustan oli luonut kriittinen kapitalismitutkimus, joka syntyi Sosialistisen opintoneuvonta- ja tutkimuskeskuksen (SOTK) organisoimana vuosina 1971–1975; aloitteen keskuksen perustamiseksi teki Sosialistinen opiskelijaliitto (SOL). SOTK kokosi yhteen marxilaisuuteen suuntautuneita tutkijoita, jotka pyrkivät kehittämään empiiristä kapitalismin tutkimusta. Vahvana taustanäkemyksenä oli valtiomonopolistisen kapitalismin teoria, jota etenkin neuvostoliittolaiset tutkijat kehittivät 1960–70-luvuilla. Keskuksen yhteyteen muodostui toisiinsa luottavien ja toisiltaan oppivien tutkijoiden joukko, jonka toimintaa, kuten seminaareja ja julkaisuja seurasi laaja tukijoiden piiri. Tämän ansiosta lehden perustaminen oli mahdollista; sen levikki oli alusta saakka riittävä kustannusten kattamiseksi, ja hyvin pian se pääsi myös Suomen Akatemian jakaman tieteellisten lehtien tuen piiriin.

Ohjelmallisesta marxilaisuudesta lehti irtaantui muutamassa vuodessa. Lehden profiili (linja) monipuolistui. Tavaksi tuli, että jokainen uusi päätoimittaja kirjoitti pääkirjoituksen ensimmäiseen toimittamaansa numeroon. Nämä muodostavat kiinnostavan jatkumon (ks. Liite).

Erlaisia näkemyksiä on ollut matkan varrella, ja on nytkin. Painotuseroja, eroja sen suhteen, millaisten kirjoitusten arvioidaan olevan selvää T&E-aineistoa (sen sijaan, että ne sopisivat paremmin tieteenalalehtien aineistoksi), ja niin edelleen. Artikkelien ulkopuolisen arvioinnin (refereekäytännön) vaalimisesta ei ole erimielisyyksiä. Samoin yksituumaisesti tunnustetaan tarve vahvistaa ajankohtaisen aineiston sekä tiede- ja yliopistopoliittisten katsausten osuutta, mutta niiden hankinta on vaikeutunut lehden ensimmäisiin vuosikymmeniin verrattuna. Toimintaolosuhteet ovat suuresti muuttuneet.

Miten toimintaolosuhteiden muutos ilmenee? Tätä kysymystä voidaan lähestyä käyttäen apuna *toimintatilan* metaforaa.⁹ Kuten edellä totesin, T&E:n perustamisen edellytys oli saada kooksi riittävä tutkijajoukko raivaamaan akateemiseen maailmaan tila, jossa marxilaisen tieteellisen lehden julkaiseminen oli mahdollista. Samalla syntyi tarve selvittää, mitä kriittis-edistyskellinen tiede voi olla, olipa se määrätietoisien marxilaista tai ei. Tietysti pyrkimystä innoittivat useat kansainväliset esimerkit. Pohjoismaat olivat tärkeitä, mutta myös Länsi-Saksaan ja vähäisemmässä määrin Englantiin oli yhteyksiä. Pian kuitenkin huomattiin, että vastaavat liikkeet olivat muualla täysin samassa asemassa kuin Tutkijaliitto ja T&E meillä: ne pyrkivät omissa olosuhteissaan luomaan olemassaololleen ja toiminnalleen tilaa.

T&E on kokoelman pitkäikäisestä päästä. Miksi, on hyvä kysymys, jota voimme pohtia tarkemmin jossakin toisessa yhteydessä. Tässä uskaltaudun esittämään kaksi olettamusta. Ensiksi kriittis-edistyksellinen tutkimus asettui etenkin aluksi Suomessa selvästi vakiintuneen akateemisen maailman ulkopuolelle, mutta kriittiset tutkijat ovat itse hyväksyneet omalle työlleen samat, ellei vaativammat, tieteellisen laadun vaatimukset kuin vakiintuneiden alojen piirissä on tapana. Ehkä siis kriittisen tutkimuksen ja institutionaalisen akateemisen maailman suhde on muuttunut keskustelevalaksi ja avoimeksi. Toiseksi T&E ja Tutkijaliitto ovat säilyneet moninaisia yksilökoh- taisia polkuja kulkevien kriittisten tutkijoiden yhteisenä tukipesänä.

Asetelman taustalla on tutkijoiden läheisen työskentely-ympäristön sisältä viriävien intressien (”sisäpuolen”) ja ulkoisten ehtojen kuten yliopistohallinnon ja rahoituksen (”ulkopuolen”) keskinäinen jännite, joka saa ilmentymänsä valikoivasti läpäisevällä raja-alueella. T&E ja Tutkijaliitto ovat pysyttäytyneet rajalla. Siten ne ovat kyenneet antamaan tukea tutkijoille, jotka eivät halua alistua vallitseville rajoitteille – ”sisäpuolelta” kumpuavalle pitkäveteyksydelle tai ”ulkopuolelta” uhaavalle kurinpidolle.

LIITE

Lehden linjaa esittelevät ja erittelevät kirjoitukset (saatavilla Kansalliskirjaston ylläpitämässä ELEKTRA-tietokannassa).

Lehden alkuvuosina jokaisessa numerossa oli erillinen pääkirjoitus. Seppo Toiviaisen päätoimittaja- kaudella [1/1976 – 2/1979] ne olivat allekirjoittamattomia, sen jälkeen ne olivat enenevässä mää- rin muiden kuin kulloisenkin päätoimittajan laatimia ja laatijansa nimellä julkaistuja, temaattisesti painottuneita kannanottoartikkeleita. Erillisten pääkirjoitusartikkeleiden käytäntö loppui vähitel- len 90-luvun alkupuolella.

- 1/1976:** *”Tieteen politisoituminen”* – lehden tiedepoliittista asemaa määrittelevä kannanotonomai- nen kirjoitus.
- 4/1978:** *Tiede ja edistys* – kahden ensimmäisen vuoden kokemukset kokoava pääkirjoitus-yhteen- veto.
- 3/1979:** *Tiede ja vaikeaselkoisuus* – Antti Eskolan päätoimittajakauden ensimmäinen numero, uu- den päätoimittajan kirjoittama pääkirjoitus.
- 3/1981:** *Ikkunat auki!* – Sakari Hännisen päätoimittajakauden ensimmäinen numero, uuden pää- toimittajan kirjoittama pääkirjoitus.
- 1/1984:** *Ajan merkkejä* – Kaarlo Tuorin päätoimittajakauden ensimmäinen numero, uuden päätoi- mittajan kirjoittama pääkirjoitus.
- 2/1986:** Lehden kymmenvuotisen taipaleen merkeissä silloisen ja edellisten päätoimittajien teks- tit [s. 81–92]: *Tiede ja edistys* (Kaarlo Tuori); *Suuri Projekti ei ole ohi* (Seppo Toiviainen); *Nimellistiede ei edisty* (Antti Eskola); *Haluaisitteko pidättäytyä tieteellisesti?* (Sakari Hän- ninen).
- 1/1987:** *Post Symposium* – Yrjö Hailan päätoimittajakauden ensimmäinen numero; lyhyt kom- mentti sisällöllisen pääkirjoituksen perässä.
- 3/1989:** *T&E* – Yrjö Hailan pääkirjoitukseksi laatima ”tilannekatsaus”.
- 3/1993:** *Keskustelu Pierre Bourdieun kanssa* – J.P. Roosin päätoimittajakauden ensimmäinen nume- ro; Roos esitteli toimittajavaihdoksen ja kommentoi lehden linjan jatkuvuutta Bourdieu- sitaatin avulla laajemman haastattelun johdannossa.

- 4/1996:** *Pöllöjen hämärrät lennot: T&E 20 vuotta* – Yrjö Hailan kirjoittama 20-vuotiskatsaus.
- 1/1997:** *Aikakautemme diagnoosi T&E:n regulatiivisena periaatteena* – Arto Noron päätoimittajakauden ensimmäinen numero, uuden päätoimittajan kirjoittama pääkirjoitus.
- 1/2007:** *Takaisin kritiikkiin?* – Mika Ojakankaan päätoimittajakauden ensimmäinen numero, uuden päätoimittajan kirjoittama kolumni [s. 42–47].
- 1/2013:** *Edistys!* – Miira Tuomisen päätoimittajakauden ensimmäinen numero, uuden päätoimittajan kirjoittama pääkirjoitus.

VIITTEET

1. Termin otti käyttöön W.B. Gaillie (1956); tukeudun William Connollyn tulkintaan (*The Terms of Political Discourse*, 3rd ed., Princeton University Press, 1993).
2. Tämä tarina on useasti toistettu; lähteeni on Franklin M. Harold, *In Search of Cell History. The Evolution of Life's Building Blocks* (The University of Chicago Press, 2014).
3. Levinsin esittelee Yrjö Haila: Marxilaisena biologina Yhdysvalloissa – Richard Levinsin haastattelu [1/1983, 28–37]; Levins osallistui Tutkijaliiton konferenssiin ”Ihminen ja luonto” marraskuussa 1982. Numeron T&E 3/1994 taiteilijana esittäytyi FBI/ CIA/ Policia de Puerto Rico, Division de Inteligencia; tämän taiteilijakollektiivin laajan teosarjan kohde oli Richard Levins, joka on hankkinut teoksista kopioita *Freedom of Information Act/ Privacy Act of 1974* -säädöksiin vedoten. Huomattavassa osassa taideteoksista hallitsevan elementin muodostavat voimakkaan määrätietoiset tussisivallukset, joilla alkuperäisten asiakirjojen teksti on peitetty.
4. Tärkeän kriittisyyttä selkiyttävän puheenvuoron esitti Arto Noro: Kritiikin käsitteen odysseia [2/1982, 81–86]; teksti oli alun perin esitelmä *Tiede & edistys* -symposiossa 28.11.1981. Edistyksen ja kritiikin suhdetta arvioi Georg Henrik von Wright: Edistyksen myytti. Puheenvuoro keskusteluun modernista [1/1989, 6–26]; teksti oli alun perin esitelmä Alvar Aalto -symposiumissa Jyväskylässä elokuussa 1988. von Wright aloitti kirjoituksensa päätösjakson seuraavasti: ”Päätän vetoamalla ’epämytologisoidun rationalismin’ puolesta. Hylätä usko edistykseen historiallisena välttämättömyytenä ei merkitse, että hylättäisiin tehtävä työskennellä edistyksen puolesta. Tämä tehtävä on nähdäkseen oleellisesti kriittinen.”
5. Ensimmäisten vuosikertojen numeroissa julkaistiin lukuisia länsisaksalaisten kapitalismin tutkijoiden artikkeleita suomenkoksina; ensimmäisen laajan ranskalaisen keskustelun esittelyn kirjoitti Hannu Sivenius: Ranskan ”uusfilosofit” – uutta filosofiaa vai älyllistä barbariaa? [4/1979, 4–21].
6. *Philosophy, Politics, Autonomy. Essays in Political Philosophy* (Oxford University Press, 1991). Castoriadis oli sangen optimistinen myös oman aikamme tuottaman kriittisen kapasiteetin suhteen; oliko hän oikeassa, on vielä avoin kysymys. Castoriadiksen kriittiselle kapasiteetille rinnasteisen tulkinnan uudenlaisen yhteiskunnallisen organisoitumisen mahdolliseksi syntymekanismiksi tarjoaa teos John F. Padgett & Walter W. Powell (toim.), *The Emergence of Organizations and Markets* (Princeton University Press, 2012). Siinä uudenlaisen organisoitumisen analogiaksi on otettu kemiallinen autokatalyyysi.
7. *Ways of Worldmaking* (Hackett Publ. Company, 1978: 23).
8. Korkeakoulujen arviointineuvoston toteuttamat ”laatujärjestelmäauditoinnit” ilmentävät asetelman absurdia huipentumaa: formaali laatujärjestelmä on viimeinen asia, mistä on opetuksen käytännön kehittämislle hyötyä. Opetustyön arjessa viimeisimmän puoleentoista vuosikymmenen aikana on toteutettu muutamia vastaavanlaisia muodollisia ja opetustyötä kuormittavia kampanjoita. Mieleen tulevat oppivaatimusten ”kuormittavuusanalyysi” sekä opetustavoitteiden muuntaminen ”osaamisperustaisiksi” – sanoja vailla sisältöä.
9. Tarkemmin ks. Yrjö Haila: Tutkijan toimintatila, T&E 34(2): 162–165 [2009].